

РОЗДІЛ 9 ЛІТЕРАТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

УДК 821.163.2=161.1.-31.09"19/20":316.613.434-053.6

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.29.2.52>

ТЕМА ПІДЛІТКОВОЇ АГРЕСІЇ ТА ОБРАЗИ «ЗЛИХ ДІТЕЙ» У ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

THE THEME OF ADOLESCENT AGGRESSION AND VISIONS OF "BAD CHILDREN" IN FICTION

Гажева І.Д.,

orcid.org/0000-0003-0694-1672

кандидат філологічних наук, доцент,

завідувач сектору електронних ресурсів науково-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки
Львівського національного університету імені Івана Франка

Стаття присвячена дослідженню феномену дитячої та підліткової агресії в художній літературі в порівняльно-історичному аспекті. Автор виходить з положення про те, що розуміння природи зла, феномену дитинства та причин дитячої агресії з часом змінювалося. Відкриття дитячої теми в мистецтві почалося у XIII ст. З цього часу дитина потрапляє на полотна живопису, хоча зображують її як «зменшеного дорослого». На протязі століть дитинство вважали періодом життя, що швидко минає і не має особливого значення. Подолання байдужості до дитинства розпочинається у XVIII ст., коли формується концепція раціонального виховання дітей, заснованою на суворій дисципліні. І тільки у XIX ст. утверджується концепція дитинства як особливого і найважливішого періоду в житті людини. В цей період дитяча психологія починає шукати відповіді на питання не тільки про те, як вчити та виховувати дітей, але і про те, як їх розуміти. Парадигмальна зміна концепції дитинства пов'язана із усвідомленням специфіки дитячої психіки, яка полягає в амбівалентності, схильності до парадоксів та протиріч, через подолання яких власне і відбувається дорослішання. Усвідомленням цієї специфіки обумовлена і поява образів «злих дітей» і феномену дитячо-підліткової агресії в художній літературі реалізму. У статті наголошено, що в модерністській літературі при цьому відбувається не радикальна зміна уявлень про дитинство та природу дитячо-підліткової агресії, а поглиблення тих відкриттів, які були зроблені у XIX ст. Якщо на протязі тривалого періоду в культурі домінувало ставлення до дитини як до «абсолютно прекрасної» дорослої людини, то в межах нової концепції дитинства розповсюджується уявлення те, що всередині кожного дорослого завжди присутня дитина. Від ступеню цієї присутності та її проявів назовні багато в чому залежать взаємини між людьми у сім'ї та суспільстві. Феномени «злих дітей» та «дорослих як злих дітей» вперше були глибинно висвітлені у творах Достоєвського. Література XX ст. збагатилася їх розуміння новими нюансами. У статті це простежено шляхом порівняння творів класика з романом «Матері» сучасної болгарської письменниці Теодори Дімової.

Ключові слова: «злі діти», підліткова агресія, дитяча психологія, реалізм, модернізм.

The article focuses on the study of the phenomenon of child and adolescent aggression in fiction in the aspect of comparative historical research. The author assumes that the comprehension of the nature of evil, the phenomenon of childhood, and the causes of child aggression has changed over time. The discovery of children's themes in art began in the 13th century. From that time on, the child has appeared on the painting canvases, although it has been depicted as a "reduced adult". For centuries, childhood has been considered a period of life that passes quickly and has no special meaning. Overcoming indifference to childhood began in the 18th century when the concept of rational education of children based on strict discipline was formed. And only in the 19th century, the concept of childhood as a special and most important period in a person's life was confirmed. During this period, psychology began to look for answers to the questions not only regarding teaching and raising children but also about understanding them. The paradigm shift in the concept of childhood is associated with the awareness of the specifics of the child's mind, namely the presence of ambivalence, a tendency to paradoxes and contradictions, overcoming which the child actually grows up. The appearance of the visions of "angry children" and the phenomenon of child and adolescent aggression in realistic fiction is conditioned by the awareness of these specifics. The author emphasizes that it should not be regarded as a radical change in the modernist literature concepts of childhood and the nature of child and adolescent aggression but as a deepening of the discoveries made in the 19th century. For a long time, the child has been dominantly treated in culture as an "absolutely beautiful" adult, and the new childhood concept contains the idea that a child is present inside every adult. Relationships between people in the family and society largely depend on the degree of this presence and its outward manifestations. The phenomena of "angry children" and "adults as angry children" were first strongly highlighted in the works of Dostoevsky. Literature of the 20th century enriched their understanding with new nuances. The author traces this, comparing the works of the classical writer with The Mothers novel by the modern Bulgarian writer Teodora Dimova.

Key words: "angry children", adolescent aggression, children's psychology, realism, modernism.

Постановка проблеми. Тема скривдженого дитинства з'являється в художній літературі в період переходу від романтизму до реалізму. Перш за все, тут спадає на думку творчість таких письменників, як В. Гюго, Ч. Дікенс і Ф. Достоєвський. Якщо два перших роблять акцент на образах власне знедолених дітей, то у Достоєвського в його дебютному романі «Бідні люди» з'являються так звані «злі діти». Можна сказати, що письменник відкриває тему дитячої агресії в літературі. Згодом вона набуває все більшої актуальності та стає однією із провідних літературі ХХ–ХХІ ст. і однією з активно досліджуваних в психології та літературознавстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, у психології існує на сьогодні низка спеціальних теорій дитячої агресії [4; 5], в межах яких вчені досліджують різні її аспекти. Зокрема, активно вивчають її форми та прояви, виділяючи фізичні та вербальні, прямі та непрямі, активні та пасивні агресивні дії [21]; індивідуальні та групові їх прояви [27]. Велику увагу при цьому приділяють моббінгу, тобто явищу цькування однієї людини іншими членами дитячого колективу [1]. У художній літературі знаходимо багато творів, в основу сюжетів яких покладено ситуацію моббінгу. Ця ситуація загалом досить рано входить у свідомість дитини, причому якраз завдяки літературі, а власне через знайомство з казкою Г. К. Андерсена «Гидке каченя».

Одним із найважливіших аспектів дослідження проблеми дитячої агресії є вивчення її причин, адже щоб запобігти її виникненню треба добре усвідомлювати власне її причини [6; 9; 10; 15; 18]. Дослідники докладно вивчають вплив на прояви дитячої агресії генетичних факторів, таких зокрема як обтяжена спадковість, а також гормональних і статевих факторів [12; 13]. Велику увагу приділяють особистісно-психологічним факторам, серед яких виділяють когнітивні та емоційно-вольові [14; 17]. Особливе місце займає вивчення соціально-психологічних факторів, зокрема таких як сімейні конфлікти, брак чи повна відсутність батьківського піклування [8; 18; 20; 24; 25; 26; 28]. Власне ці проблеми зазвичай висвітлюються й у творах художньої літератури ХІХ–поч. ХХІ ст., адже художня література зосереджена на приватному житті людини і, відповідно, на інституті шлюбу. Літературознавці порушували проблему агресії як прояву реакції на скривдження дитини в сім'ї та соціумі стосовно творчості В. Гюго, Ч. Дікенса, Ф. Достоєвського, А. Чехова тощо [19; 23; 24]. Письменники ХХ–ХХІ ст. також

активно висвітлюють проблему впливу травматичних соціально-історичних подій на дитячу психіку. Цій проблематиці присвячено зокрема монографію [8].

Постановка завдання. Проте розуміння природи зла та причин дитячої агресії з часом змінювалося. Отже, головне завдання нашої розвідки полягає в тому, щоб порівняти уявлення про цей феномен у класичній і модерній літературі. При цьому слід врахувати, що парадигмальна зміна концепції дитинства починається саме у другій половині ХІХ ст. Відповідно, у літературі модернізму відбувається не радикальна зміна уявлень про дитячу агресію та дитинство в цілому, а поглиблення тих відкриттів, які були зроблені наприкінці ХІХ ст. як у художній літературі, так і в психології. Ці відкриття пов'язані, перш за все, з усвідомленням специфіки дитячої психіки, яка полягає в амбівалентності, схильності до парадоксів і протиріч, через подолання яких власне і відбувається дорослішання.

Виклад основного матеріалу. В епоху виходу у світ роману «Бідні люди» формулювання «злі діти» звучало майже як оксюморон. Адже протягом довгого часу в літературі панувала тенденція ідеалізувати дитинство і зображати дитину як «абсолютно прекрасну» дорослу людину, ігноруючи власне дитячу психологію та присутність негативних рис в особистості дитини.

Діти як діти загалом приходять в літературу досить пізно, в епоху романтизму. Проте романтизм – це лише перше наближення до теми дитинства, адже романтики відображають тільки ті аспекти дитячої душі, які відповідають їхньому ідеалу природної людини – невинної, безпосередньої, такої, що існує в гармонії з природою вдалині від цивілізації, і нібито навіть нешкодженій первородним гріхом. Такий погляд на дитину поділяв також і Л. М. Толстой, адже він був послідовником Ж. Ж. Руссо і вважав, що людина приходить в цей світ як *tabula rasa*. «Людина народжується досконалою, – є велике слово, сказане Руссо», – писав Толстой. Такий погляд на дитину суперечить і християнській антропології, і сучасній науці.

Християнська концепція дитинства, з одного боку, охоплює уявлення про дітей як про істот, гідних за своїм смиренням і чистотою бути насельниками Царства Божого, а з іншого боку, як про істот, природа яких від початку пошкоджена первородним гріхом. Достоєвський поділяв саме такий погляд на дитинство. Він зазначав, що іноді й в малюках проявляється агресія, хоча сам зображав маленьких дітей ангелами. Наприклад,

саме такими в романі «Злочин і кара» постають маленькі брат і сестра Соні Мармеладової.

У романі «Бідні люди» фраза «злі діти» адресована дівчатам-підліткам 15 і 14 років. Так характеризує їх вчитель, коли вони на уроці насміхаються над ним і ображають його. Письменник показує, що це відбувається внаслідок того, що в героїнях пробуджується еротичне почуття – прагнення сподобатися своєму вчителю. Отже, дитина стає злою, коли починає дорослішати і ще не усвідомлює цього; коли в ній пробуджується стать, але вона не знає, як впоратися з тим. Це також яскраво описано Достоевським у романі «Біси». Так, головний герой роману Ставрогін у своїй сповіді згадує, що Матрьоша, яку він звабив і яка внаслідок цього покінчила життя самогубством, була «років чотирнадцяти» і при цьому була «зовсім дитиною на вигляд». І далі у своїй розповіді він весь час говорить про неї як про дитину. В той момент, коли Ставрогін помічає, що викликав у Матрьоші потяг до себе, він навіть намагається зменшити її вік і називає «крихітною дитиною», ср.: *Нарешті раптом трапилася така дивина, яку я ніколи не забуду і яка приголомшила мене: дівчинка обхопила мене за шию руками та почала раптом жасливо цілувати сама. Обличчя її виражало неймовірне захоплення. Я мало не встав і не пішов – так це було мені неприсмно в такій крихітній дитині.* Постає питання: який сенс має це зменшення віку Матрьоші? Для чого воно? По-перше, для того, щоб підкреслити, що дитина не має статті, що стать неприродна для неї. По-друге, щоб показати, наскільки заразним є гріх – навіть для невинної дитини чи, можливо, тим паче для невинної і несвідомої ще дитини. Ось, ця друга ідея теж дуже важлива для Достоевського (і для всій майбутній історії літератури також): про заразність гріха, про ланцюжкову реакцію зла, про небезпеку стадного почуття. Отже, дитина в Достоевського стає злою, по-перше, коли вона перестала бути дитиною, але ще не стала дорослою людиною, тобто коли в ній пробуджується «стать» й вона ще не може керувати цим. Це перший випадок. І другий, це коли спрацьовує стадне почуття і дитина перетворюється на звіра. Це не пов'язано із дорослішанням, навпаки, це зворотний бік дитинства, безпосередності, несформованості свідомості, відсутності контролю, тобто свого власного «дорослого» у свідомості. Коли такі ще несвідомі діти збираються разом і один говорить «можна»... і навіть треба продемонструвати свою силу, свою перевагу над іншим, то це передається решті.

Така ситуація описана у Достоевського не один раз. В останньому романі «Брати Карамазови» це сцена, де діти кидають каміння в Іллюшечку, сина капітана Снігірьова. Подібні сцени є також у романі «Ідіот», в так званих швейцарських розділах. Коли князь Мишкін розповідає про своє перебування у Швейцарії, то головну увагу він приділяє історії Марі. Цю бідну дівчину звабив і кинув якийсь вояка, що проїздив їхнім селом. І потім усі в селі почали знущатися з неї, а діти кидали в неї камінням.

Щодо подальшої долі цих героїв Достоевського, то і Іллюшечка, і Марі помирають, але перед тим вони примирюються зі своїми образниками, більше того стають друзями. І головну роль в цьому відіграють дорослі. У «Братах Карамазових» – це Альоша Карамазов, а в «Ідіоті» – це князь Мишкін. Сучасні психологи і педагоги не раз писали про важливість зустрічі зі справжнім наставником, який може, не обмежуючи особистої свободи і не травмуючи юнацьке самолюбство, вказати підлітку на його помилки та вивести на правильний шлях. Спеціалісти називають це «супроводом».

В тій же ситуації, коли дорослий вчасно не з'являється і супроводу не відбувається, історія зазвичай закінчується трагічно. Пригадаймо у зв'язку з цим хоча б роман нобелівського лауреата В. Голдінга «Володар мух», написаний в середині ХХ ст. Англійський письменник показує, як діти, опинившись в ситуації відсутності «дорослого», поступово перетворюються на «дикунів», і згодом на «звірів», а дитячий колектив – на зграю [11].

Своєрідно поставлено проблему «педагогічного супроводу» в романі «Матері» сучасної болгарської письменниці Теодори Дімової [3]. Роман складеться з семи розділів. Кожен з них присвячено одному з чотирнадцятирічних підлітків, які є однокласниками. В кожного з них своя нещаслива сімейна історія; в кожного з них немає здорових стосунків з батьками, перш за все з матерями. І своєрідною компенсацією для них стає Явора, їхня молода класна керівницка. З її появою життя кожного з них преображається, вона навчає їх любити один одного, турбуватися один про одного. Вони стають інакшими, зовсім несхожими на дітей з інших класів. Вчителі навіть думають, що вони попали під вплив сектантів. Проте коли Явора повідомляє, що збирається їх покинути, бо, за її словами, вже всьому їх навчила, вони не можуть прийняти це. Тут дає себе чути весь егоїзм їхньої так званою любові до Явори, яку вони насправді вважають своєю власністю. Підлітки обурюються

і забивають вчительку камінням. І в цьому способі злочину прочитується паралель з життями мучеників, наприклад першомученика Стефана, яких часто побивали камінням. Кожен розділ закінчується сценою бесіди кожного з підлітків зі слідчим, що уособлює образ Дорослого, і кожного разу ця бесіда переривається тому, що герой не може говорити – його накривають сльози. Так само, пригадаймо, як вони накривають у фіналі роману «Володар мух» головного героя Ральфа. Пор.: *Посередині брудний, розпатланий, з невтертим носом стояв Ральф і ридав над колишньою невинністю, над темнотою людського серця...* [2, с. 253].

Сам мотив побиття каміннями викликає в пам'яті не тільки паралель із життями-мартіріями, але і зі згаданими сценами з романів Достоевського. Тут цікавим вилається продовження паралелей власне з романом «Ідіот». Швейцарські розділи дуже важливі для усвідомлення концепції цього твору. Адже так само як у Швейцарії Мишкін врятував Марі від дітей і самих дітей від того зла, яке пробудилося в них пробудилось через стадне почуття, Мишкін хоче врятувати Настасію Пилипівну і всіх інших у Петербурзі. У сприйнятті князя вони також діти. Проте князь не до кінця усвідомлює, що перед ним «злі діти», а точніше підлітки, як Варенька Добросьолова в згаданій сцені з роману «Бідні люди», тобто вони безпорадні, несвідомі, не навчені керувати собою, зокрема своїм еросом і своїм марнославством. І це також дуже важлива тема, відкрита Достоевським: дорослі як діти. З одного боку, вони («дорослі діти») можуть бути чистими та невинними, як князь Мишкін, але частіше дорослі – це злі діти, точніше підлітки, що хочуть дорослішати. І ось їх князь Мишкін спасти не може, навпаки вони знищують його, так само як «злі діти» гублять Явору в фіналі роману «Матері».

Гадаємо, що власне роман «Ідіот» можна вважати прецедентним текстом для твору Теодори Дімової. Діти гублять Явору, тому що хочуть володіти нею, так само як Настасія Пилипівна й Аглія хочуть володіти князем; так само як Рогожин хоче

володіти Настасією Пилипівною, внаслідок чого вбиває її, адже володіти можна лише неживим, лише річчю.

Болгарські дослідники зазначали, що Явора для дітей не тільки мати-коректив щодо їхніх матерів, але об'єкт еротичного бажання, з яким вони не можуть впоратися, тому адже їхні батьки, зокрема їхні матері, не навчили їх керувати собою, не показали прикладу. Не змогла навчити, до речі, і сама Явора.

Отже, ситуація така сама, як в «Ідіоті»: коли Мишкін говорить з кожним на одинці, вони прислухаються до нього, змінюються на краще – коли вони всі разом, то вони перемагають князя. Це пов'язано з тим, що в останній ситуації він із суб'єкта перетворюється на об'єкт, так само як об'єктом для дітей виявилася Явора в романі Т. Дімової.

І у Достоевського, й у Т. Дімової «злі діти» – це переважно підлітки, які виявляються безпомічними перед тим злом, яке раптом відкривають у собі. Пригадаймо, що один із романів Достоевського має назву «Підліток», але на початку автор збирався назвати його "Безладдя" («Беспорядок»). Характерно у світлі наших міркувань, що Достоевський показує головного героя цього роману Аркадія Долгорукого саме в той момент його життя, коли він, за власним висловом, зі здивуванням відкриває павука всередині своєї душі. Достоевський однак показує, як герой зміг впоратися з ним, і не останню роль тут відіграла матір, яка була християнкою, а також духовний наставник, старець Макар.

Отже, і Достоевський, і Дімова, як християнські письменники, пов'язують трагедію підлітків, «злих дітей» із де-християнізацією суспільства, знищенням інститутів сім'ї та здорових стосунків між дітьми та батьками. Однак Достоевський показує початок цього процесу, а Т. Дімова – трагічний фінал.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеєнко Т. Ф. Явища мобінгу та булінгу в стосунках групи і особистості. *Шлях освіти*. 2012. № 2. С. 12–16.
2. Голдінг В. Володар Мух / Пер. з англ. та передм. С. Павличко. Київ : Форс Україна, 2021. 268 с.
3. Дімова Т. Майки URL: <https://mybrary.ru/books/proza/sovremennaja-proza/page-5-124670-teodora-dimova-materi.html>
4. Карпінська Т. С. Аналіз психологічних теорій дитячої агресивності. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди. Психологія*. Харків: ХНПУ, 2010. Вип. 35. С. 87–96.
5. Карпінська Т. С. Генеза дослідження проблеми агресії в психологічних теоріях. *Психологічні перспективи*. Луцьк, 2010. Вип. 16. С. 84–94.
6. Кузікова С. Б. Теорія і практика вікової психокорекції: навч. посіб. Суми : ВТД «Університетская книга», 2008. 384 с.
7. Літературний образ дитинства в часи кризи ХХ–ХХІ ст.: колективна монографія / ред. Катажина Якубовська-Кравчик. Варшава: Видавництво Варшавського університету, 2021. 175 с.

8. Проблема жорстокого поводження з дітьми: визначення та класифікація понять. *Наукові записки. Національний педагогічний ун-т ім. М.Г. Драгоманова. К.*, 2004. Вип. 56: Педагогічні та історичні науки. С. 135–141.
9. Хомік В. С. Агресія у різних юнацьких і дитячих кагортах : дослідження в українській психології. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. №7. С. 1–5.
10. Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти. *Практична психологія і соціальна робота*. 1999. №6–7. С. 12–13; 22–24
11. Чайка О. М. Діти ХХ ст. в екстремальних обставинах (за романом В. Голдінга «Володар мух»). *Актуальні проблеми слов'янської філології*. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. 2009. Вип. ХХІ. С. 406–412.
12. Шебанова В. І. Експрес-діагностика агресивного типу реагування молодших школярів у ситуації фрустрації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. №3. С. 4–7.
13. Шебанова В. І. Діагностика та корекція агресивної поведінки молодших школярів з порушенням психічного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.04 – «Медична психологія». К., 2002. 18 с.
14. Шелевер О. В. Аналіз агресивної поведінки дітей в умовах закладів інтернатного типу. *Актуальні проблеми психології*. Т. 7, вип. 36. С. 472–481.
15. Adler A. The course of human life as a psychological problem. *Human Development*. 1968. No 3. P. 542–546.
16. Ariès P. L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime, Paris, Pion, 1960.
17. Bandura A. Aggression : Social learning analysis. N. Y., 1986. 197 p.
18. Bowlby J. Separation anxiety. *International Journal of Psychoanalysis*. 1960. N. 41. P. 89–113.
19. Dzyk R., Chervinskaya O. The Paradigm of "child" in F. Dostoyevsky's Interpretation. *Conversatoria Litteraria : Międzynarodowy Rocznik Naukowy*. Rok XI. Młodość i starość w języku, literaturze, kulturze i sztuce. Siedlce ; Bańska Bystrzyca: IKRiBL, 2017. S. 13–24.
20. Eron L. D. Social class, parental punishment for aggression and child aggression. *Child Development*. 1963. N 34. P. 849–867.
21. Garbarino, J., Garbarino A. Emotional maltreatment of children. Chicago: National Committee to Prevent Child Abuse, 2nd Ed. 1994.
22. Hamarman, S. and W. Bernet. Evaluating and reporting emotional abuse in children: Parentbased, action-based focus aids in clinical decision-making. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 2000. №39(7) P. 928–930.
23. Langbauer L. Ethics and Theory: Suffering Children in Dickens, Dostoevsky, and Le Guin. *ELH*, vol. 75, no. 1, 2008, pp. 89–108.
24. Miller R. F. Children. *Dostoevsky in Context*. Eds. Deborah A. Martinsen and Olga Maiorova. Cambridge: Cambridge University Press, 2016. P. 139–148.
25. Olweus D. Aggression and peer acceptance in adolescent boys : Two shortterm longitudinal studies of ratings. *Child Development*. 1977. N 48. P. 112–123.
26. Patterson G. R. The aggressive child : victim and architect of a coercive system. *Behavior modification and families*. N.Y., 1976. 210 p.
27. Swearer S., Espelage D.L., Vaillancourt T., Hymel S. What can be done about school bullying? Linking research to educational practice. *Educational Researcher*. 2010. Vol. 39 (1). P. 38–47.
28. Tinbergen N. On war and peace in animals and man. *Caplan A/L. the sociobiology debate*. New York : Harper and Row, 1978. P. 76–99.